

Poszukiwania we francuskich archiwach śladów pobytu w Polsce Pierre Berniarda i jego korespondencja z Jeanem Hermannem

Piotr Daszkiewicz¹, Radosław Tarkowski²

P. Daszkiewicz

R. Tarkowski

Looking through the French archives for traces of Pierre Berniard's stay in Poland and his correspondence with Jean Hermann. Prz. Geol, 60: 422–425.

Abstract. The paper presents research findings on the stay and scientific work of Pierre Berniard in Poland. This French chemist lived in Poland for about twenty years in the late eighteenth century. He was hired as a scientist by the rich aristocratic Wielopolski family from Pińczów. The authors analysed his publications and unpublished correspondence with Jean Hermann, a scholar and the founder of Cabinet of Natural History in Strasbourg. They have identified a large network of Berniard's scientific correspondents and his contribution to geology. The existence of a written account of his stay in Poland, now lost, was raised by his letters to Hermann.

Keywords: history of geology, Pierre Berniard, Jean Hermann, XVIII century

W grudniu 1780 r. w *Journal de physique*, jednym z najważniejszych naukowych czasopism osiemnastowiecznej Europy, opublikowano artykuł „Observations sur les mines de sel gemme de Wieliczka en Pologne” („Obserwacje na temat kopalni soli kamiennej w Wieliczce w Polsce”), podpisany nazwiskiem M[onsieur] Berniard. Jest to niewątpliwie jeden z najważniejszych osiemnastowiecznych tekstów na ten temat (Daszkiewicz & Tarkowski, 2007). O samym pobycie i ewentualnych pracach Berniarda w Polsce wiadomo jednak bardzo niewiele. Autorzy przeprowadzili kwerendę we francuskich archiwach, jak i poszukiwania bibliograficzne w osiemnastowiecznych francuskich czasopismach naukowych w celu odnalezienia informacji na temat Berniarda i jego badań naukowych w Rzeczypospolitej. Ponieważ sam Berniard (1780) pisał o swoich związkach (uczestniczenie w wykładach i pomoc w oznaczaniu przywiezionych z Polski okazów paleontologicznych) z królewskim gabinetem historii naturalnej i *Jardin des Plantes*, poszukiwania przeprowadzone zostały głównie w Narodowym Muzeum Historii Naturalnej w Paryżu. Sprawdzone także archiwa Szkoły Górniczej *Ecole des Mines*. Ponieważ CALAMES (katalog on-line archiwów i rękopisów instytucji francuskiego szkolnictwa wyższego) zawiera informacje na temat przechowywanej w zbiorach biblioteki Uniwersytetu w Strasburgu korespondencji Berniarda z Jeanem Hermannem (1738–1800), poszukiwania zostały przeprowadzone także w tej bibliotece oraz w archiwach miejskich Strasburga.

PIERRE BERNIARD – JEDEN Z NAJWYBITNIEJSZYCH CHEMIKÓW OSIEMNASTOWIECZNEJ FRANCJI

Przejrzenie osiemnastowiecznych publikacji naukowych pozwala na stwierdzenie, że Berniard był jednym z najważniejszych chemików końca osiemnastego wieku.

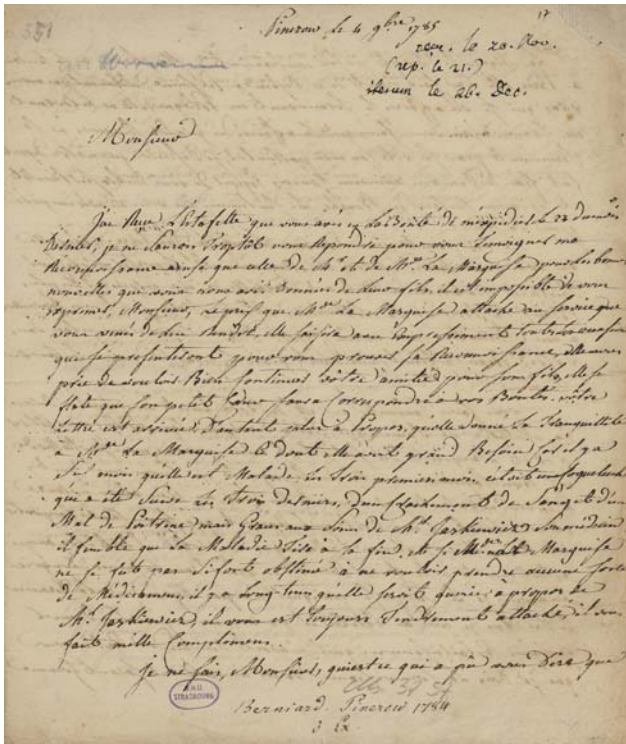
Zauważmy, że było to w okresie, w którym francuscy uczeni odgrywali decydującą rolę w dokonującej się wówczas w chemii rewolucji naukowej. Jego pionierskie doświadczenia były powszechnie cytowane, a o ich autorze z najwyższym uznaniem wyrażali się najwybitniejsi uczeni tamtej epoki. Ślady jego prac odnajdujemy w praktycznych badaniach nad pierwszymi próbnymi lotami balonów, albowiem „pan Berniard chemik pracowity i dokładny” (Faujas de Saint-Fond, 1783) był jednym z pierwszych uczonych, którzy pracowali w Europie nad kauczukiem, wykonując liczne doświadczenia nad jego strukturą, własnościami fizycznymi i chemicznymi. Opracowywane i przeprowadzone przez niego eksperymenty często cytowane były przez encyklopedie i słowniki chemiczne, jak np. te nad eterami i ich zdolnością rozpuszczalności czy też analizą chemicznych składników, wykopywanych w Paryżu i okolicach fosylnych kości (Chaptal, 1795). Eksperymentatorska sława Berniarda była na tyle duża, iż najwybitniejsi francuscy uczeni zwracali się do niego z prośbą o sprawdzenie i powtórzenie przeprowadzonych przez nich doświadczeń, jak było to w przypadku np. Jean-Claude de la Métherie (1781) i jego prac nad utlenianiem metali. Zainteresowania Berniarda nie ograniczały się do analizy chemicznej ale, jak to było zwyczajem w epoce Oświecenia, obejmowały bardzo różnorodne dziedziny, by wspomnieć oprócz mineralogii i geologii także medycynę, zoologię i fizjologię roślin. Z ważnych dla historii nauk o Ziemi prac przypominamy jego cytowane przez uznawanego za pioniera krystalografii Jean-Baptiste Romé de L'Isle (1736–1790) badania nad krystalizacją i strukturą kryształów.

POBYT BERNIARDA W POLSCE

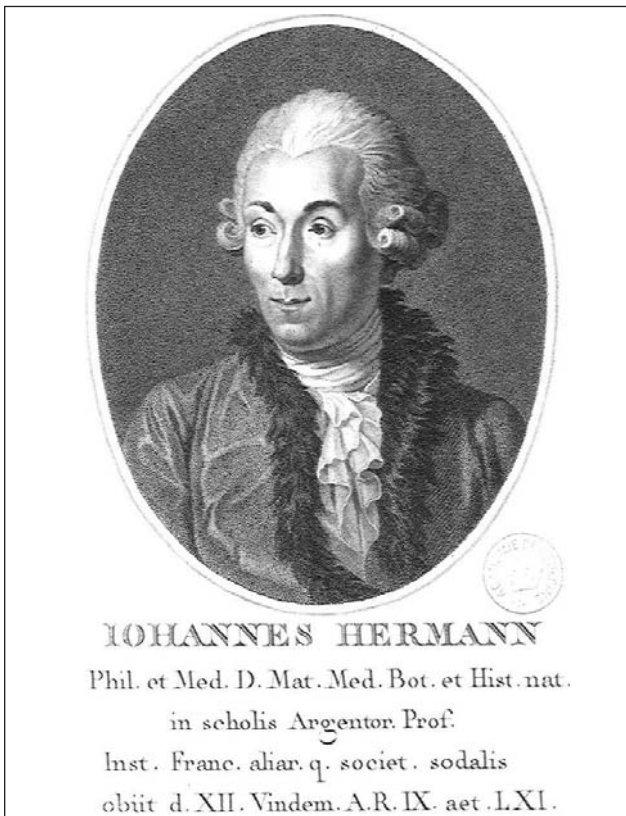
Interesujące jest zatem pytanie o naukową działalność Berniarda w Rzeczypospolitej, a zwłaszcza o przeprowadzone w naszym kraju doświadczenia, jak i ewentualne

¹Muséum national d'Histoire naturelle, Service du Patrimoine Naturel, 57 Rue Cuvier, 75005 Paris; piotrdas@mnhn.fr.

²Instytut Geografii, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, ul. Podchorążych 2, 30-084 Kraków; tarkowski@min-pan.krakow.pl.

Ryc. 1. List P. Bernarda do J. Hermanna z Pińczowa z 1784 r. (ze zbiorów Biblioteki Uniwersytetu w Strasburgu)

Ryc. 2. Portret J. Hermanna (1738–1800) autorstwa Christopha Guérina (178–1831) (ze zbiorów Ecole Nationale Supérieure des Beaux-Arts)

obserwacje i opisy geologiczne, inne niż te najbardziej znane z Wieliczki. Jak dotychczas historycy, którzy wspominali francuskiego przyrodnika, podają na jego temat jedynie anegdotyczne informacje niekiedy nie mające nic

wspólnego z jego naukową działalnością. Leśnodorski w książce o polskich jakobinach (1960) zauważa:

„...wreszcie aż przesadnie oskarżony był o wielką rolę polityczną bawiący w Krakowie i w jego okolicach, od dawna naturalizowany Francuz Piotr Bernard (...) należał do sprzyśnięcia, był mówcą ulicznym i kawiarnianym w pierwszych dniach insurekcji, został członkiem Komisji Porządkowej. Na gruncie Krakowa widziano w nim przedstawiciela autentycznych jakobinów paryskich. Z zachowanych odpisów jego korespondencji wynika, iż rzeczywiście wysyłał informacje o przebiegu insurekcji za granicę, zapewne na użytek wywiadu francuskiego w Szwajcarii lub wprost do Paryża”.

Jobert (1979), wspominając naukową działalność Bernarda w Polsce, informuje:

„Jaśkiewicz jako prezes, a Śniadecki jako sekretarz Kolegium Fizycznego, byli nierozłączni. Krakowianie nazywali ich Kastorem i Polluksem. Podczas wakacji letnich młodzi uczeni chętnie wyjeżdżali do pałacu margrabiego Wielopolskiego w Pińczowie. Przeprowadzali tam doświadczenia z Bernardem, dobrym francuskim chemikiem przebywającym na dworze margrabiego w Pińczowie. Często też powracali do Pińczowa na karnawał”.

Autor ten dodaje w przypisie:

„Rodzina Wielopolskich spędziła długi czas we Francji i żyła na francuską modłę. M. Bernard, dobry chemik francuski, o którym mówi się dużo w Journal de Physique, jest u nich od 11 lat” (G. Forster, Briefwechsel mit Sömmering, s. 145, 11 X 1784).

Bernard został 25 V 1785 r. mianowany towarzyszem Kolegium Fizycznego Szkoły Głównej (Śniadecki, 1930). O wcześniejszym mianowaniu na towarzysza Szkoły Głównej Koronnej jest mowa w Protokołach z Obrad Szkoły Głównej Koronnej z dnia 25 lipca 1783 r. (Arch. UJ 4/92/9).

Zwolska (1997) w artykule o godnościach honorowych na uniwersytecie krakowskim, wspominając pierwszych towarzyszy Szkoły Głównej Koronnej, przypomina także francuskiego przyrodnika:

„Pierre Bernard – chemik francuski, od roku 1773 przebywał w Polsce na dworze Wielopolskich w Pińczowie, gdzie przeprowadza doświadczenia współpracując z uczonymi krakowskimi, między innymi J. Śniadeckim”. Pisywał do Journal de Physique i Pamiętnika Warszawskiego”.

Estreicher (1891, s. 507) cytuje artykuł Bernarda o obserwacjach poczynionych w kopalni soli w Wieliczce (cytowany przez autorów) oraz inny artykuł zamieszczony w Pamiętniku Warszawskim (T. VIII, 1802, s. 340–355 przez F.S.).

Bernard przebywał zatem w Polsce przeszło dwadzieścia lat od 1773 r. do przynajmniej połowy lat dziewięćdziesiątych osiemnastego wieku. Pobyt w Polsce najprawdopodobniej związany był z interesującą możliwością zatrudnienia u Wielopolskich. Zauważmy jednak, że w okresie tym przebywał także przez dłuższe lub krótsze okresy we Francji. Według jego własnych słów w 1779 r. uczęszczał na wykłady chemii w paryskim Jardin des Plantes (Bernard, 1780).

BADANIA NAUKOWE

W Polsce Bernard prowadził bardzo zróżnicowane badania i tylko niektóre z nich mają cokolwiek wspólnego z historią nauk o Ziemi. Wśród prac Bernarda pochodzących

z naszego kraju przypomnijmy np. szeroko cytowane wówczas i głośne w całej Europie pionierskie prace weterynaryjne nad sposobami leczenia nosacizny (Anonim, 1784), czy też obserwacje odmrożeń i zamarzania ludzi w trakcie surowych zim (Berniard, 1776), czy też przeprowadzane w Pińczowie próby lotów balonowych (Siemion, 2009). Był on także korespondentem André Thouina (1747–1824), kierującego paryskim ogrodem botanicznym Jardin des Plantes (lista korespondentów Thouina w Bibliotece Centralnej MNHN, sygnatura Ms 2310).

Berniard był bliskim współpracownikiem Jana Jaśkiewicza (1749–1809). Przypomnijmy także, że Jaśkiewicz, po dymisji w 1787 r. ze szkoły Głównej Koronnej i opuszczeniu Krakowa (Tarkowski i in., 2010), także osiadł w dobrach Wielopolskich, gdzie pracował jako lekarz dalej jednak prowadząc badania geologiczne. Nie do końca wiadomo jak duży był udział Bernarda w badaniach geologicznych Jaśkiewicza. Wiadomo jednakże, że wraz z Jaśkiewiczem udał się np. 28 września 1784 r. do Buska w celu wizytacji warzelni soli i przeprowadzenia analiz. Na udział Bernarda w pracach Jaśkiewicza zwracał już uwagę Siemion (1999).

Publikowanie listów adresowanych do uczonych było bardzo charakterystyczną dla osiemnastego wieku formą prezentacji zarówno obserwacji przyrodniczych, jak i rezultatów doświadczeń. Bernard kilkakrotnie wybierał właśnie tę formę komunikacji naukowej dla przedstawienia rezultatów przeprowadzonych w Polsce badań (np. Bernard, 1775, 1776, 1780). List (Berniard, 1775) do Jeana Darceta (1724–1801), znanego chemika, profesora Collège de France, członka Akademii Nauk i dyrektora manufaktury w Sèvres pod Paryżem, jest bardzo typowym dokumentem zarówno dla epoki, jak i dla prac Bernarda. Darcet interesował się strukturą i własnościami diamentów. Jednym z przeprowadzanych w różnych laboratoriach pod koniec dziewiętnastego wieku doświadczeń była próba spalania diamentów. Bernardowi udało się z sukcesem przeprowadzić to doświadczenie. W liście informował o szczegółach technicznych zbudowanego przez siebie, zgodnie z opisami Guillaume-François Rouella (1703–1770), pieca, albowiem „mieszkał w części Polski gdzie niełatwo o instrumenty chemiczne”. Warto również zwrócić uwagę na zainteresowanie jakim cieszyły się jego doświadczenia, albowiem w trakcie prób spalania obecni byli „markiz Myszkowski, hrabia Poniński, hrabia Vessel wielki skarbnik Korony jak i jego syn i wielu innych dys-tyngowanych gości”.

Listy do Jeana Hermanna są innym, praktycznie nie znanym świadectwem naukowej działalności Bernarda w Rzeczypospolitej.

JEAN HERMANN (1738–1800) – PRZYRODNIK I TWÓRCA GABINETU HISTORII NATURALNEJ W STRASBURGU

Jean Hermann urodził się 31 grudnia 1738 r. w mieście Barr w Alzacji w rodzinie luteranckiego pastora. Po ukończeniu protestanckiego gimnazjum w Strasburgu, w wieku 15 lat rozpoczął studia na uniwersytecie. Na studiach wyróżniał się zarówno w naukach przyrodniczych, jak i humanistycznych, zwłaszcza w łacinie. Po ich ukończeniu, w 1763 r., udał się na kilka miesięcy do Paryża, by poznać przyrodników i zwiedzić gabinety historii naturalnej, m.in. królewskie zbiory w Jardin des Plantes. Z „polskiego punktu widzenia” interesującym jest odnotowanie, iż przewo-

nikiem młodego Hermanna po części zbiorów paryskich (gabinet kościoła Saint-Sulpice) był Jean-Etienne Guettard (Wickersheimer, 1921). Miało to miejsce zaledwie kilka miesięcy po powrocie tego uczonego z dwuletniego pobytu w Rzeczypospolitej (Daszkiewicz & Tarkowski, 2009). W 1764 r. po powrocie do Strasburga Hermann otworzył gabinet historii naturalnej i rozpoczął otwarte dla wszystkich wykłady tego przedmiotu: „była to wielka nowość dla tego miasta, jego wykłady przyciągały wielu studentów i światłych amatorów nauki, a nawet podróżujących książy, oficerów garnizonu, Rosjan, Polaków, Niemców” (Lescure i in., 2009). Hermann był niewątpliwie znakomitym pedagogiem i jego sława jako profesora nauk przyrodniczych, którą cieszył się w całej Europie, była w pełni zasłużona.

Wśród gości odwiedzających gabinet Hermanna, jego korespondentów oraz słuchaczy jego wykładów byli liczni Polacy i związani z Polską uczeni. Na liście osób odwiedzających gabinet Hermanna, przechowywanej w archiwach miejskich w Strasburgu, figurują m.in. nazwiska Radziwiłłów, Sapiechów, Jabłonowskich, Rzewuskich, Tyzenhauza, Lubomirskich czy też brata króla, ostatniego prymasa I Rzeczypospolitej, Michała Jerzego Poniatowskiego (1736–1794). Zauważmy na tej liście wpisy wskazujące na związki Bernarda z Hermannem: 11 listopada 1780 r. gabinet odwiedził Jan Jaśkiewicz, „profesor historii naturalnej z Krakowa”; 9 kwietnia 1782 r. Bernard towarzysząc swoim pracodawcom, Wielopolskim; 8 maja 1782 r. Schaeffer, „lekarz z Krakowa, który studiował we Włoszech i wraca z Paryża, by podążyć za Bernardem”, 27 listopada 1790 r. „Pan Libin z Paryża, przyjaciel Wielopolskiego z Pińczowa. Zgodził się zabrać list i przesyłkę do Polski”. Wpisy te świadczą o bezpośrednich, trwających przez wiele lat, kontaktach Bernarda z Hermannem.

LISTY BERNIARDA DO HERMANNA

Biblioteka Uniwersytetu w Strasburgu przechowuje obszerną korespondencję Hermanna, także listy Bernarda. Nie wiadomo, czy zachowały się odpowiedzi alzackiego uczonego, choć odnotowano, iż zostały wysłane. Trzy listy Bernarda wysłane z Pińczowa (z 4 października 1784 r., z 6 marca 1786 r. oraz jeden list niedatowany) nie stanowią całości korespondencji obu uczonych, albowiem w listach tych wzmiankowane są inne, których brak w uniwersyteckiej bibliotece. Listy te są niewątpliwie cennym dokumentem dla historii nauk, także geologicznych, w I Rzeczypospolitej. To także cenny przyczynek do biografii Jana Jaśkiewicza, gdyż Bernard opisuje jego pracę jako lekarza i starania o wyleczenie żony Wielopolskiego z choroby płuc (list z 4/10/1784), a także informuje Hermanna, iż bardzo wdzięczny mu „Profesor Jaśkiewicz mieszka w okolicach Krakowa i do Pińczowa przyjeżdża na wakacje”. Korespondencja ta jest także bardzo pomocna w zrozumieniu funkcjonowania sieci kontaktów naukowych i osobistych, owej jakże ważnej w osiemnastym wieku „republiki uczonych”. W listach wielokrotnie pojawia się nazwisko Georga Forstera (1754–1794), wybitnego przyrodnika, towarzysza wyprawy kapitana Cooka, wówczas profesora w Wilnie, przesyłającego za pośrednictwem Wielopolskich okazy do Strasburga. Bernard dzieli się z Hermannem uwagami na temat choroby i śmierci Georgesa-Louisa Buffona (1707–1788) jak i uwagę na temat mineralogicznej części Histoire naturelle: „Jest to wielki pisarz i człowiek wielu talentów, którego śmierć zabiera Republice Uczo-

nych. Jeszcze nie czytałem jego mineralogii, ale z tego, co napisał Romé de l'Isle w swojej ostatniej krystalografii wydaje się, iż nie jest to najlepsze dzieło wydane przez Pana Buffona”. Bernard polemizuje z poglądami Buffona, prezentując jednocześnie opinie Johanna Jakoba Ferbera (1743–1790) na temat pochodzenia łupków oraz Georgesa-Balthazara Sage'a (1740–1824) na temat pochodzenia diamentów. Podkreśla także znaczenie dla rozwoju nauki kolekcji, które przywiózł z Peru do Francji Joseph Dombey (1742–1794).

Krytycznemu omawianiu prac i rezultatów innych uczonych zazwyczaj towarzyszyła prezentacja własnych doświadczeń lub refleksja nad eksperymentami, które Bernard zamierzał wykonać. W tym kontekście spora część korespondencji jest poświęcona omawianiu metody Borna czy raczej wprowadzonemu przez Ignacego von Borna (1742–1791) ulepszeniu metody amalgamatu otrzymywania złota i srebra, jak i publikacji, bardzo przez Bernarda krytykowanej pracy Franza Karla Acharda (1753–1821) o metalach i ich stopach.

Berniard dzieli się także z Hermannem informacjami na temat prowadzonych przez siebie doświadczeń m.in. nad kauczukiem. Pisząc o wapieniach i ich całkowitej rozpuszczalności w kwasach zauważa, że „mając w pobliżu najpiękniejsze odkrytki wapieni w całej Polsce poczyniłem serię obserwacji i doświadczeń chemicznych, które zostaną włączone do relacji z mojej podróży do Polski, omówię w niej również granity złożone z pięciu substancji takich jak kwarc, feldspath, mika, schyl [turmalin] i granat”. Wspomniana „relacja z mojej podróży do Polski” nigdy się nie ukazała, nieznany jest także rękopis podobnej pracy. Nie wiadomo czy Bernard jej nie ukończył czy też rękopis zaginął. Listy zawierają także informacje na temat obserwacji meteorologicznych, jak i „swoistego rodzaju trzęsienia ziemi jakie odczuło 29 ostatniego miesiąca [luty 1786] w województwie krakowskim”. Fakt ten znajduje potwierdzenie w zapiskach Klasztoru o.o. Benedyktynów w Tyńcu (Alexandrowicz, 1958).

***

Poszukiwania śladów pobytu i prac Bernarda w Rzeczypospolitej dały interesujące dla historii polskiej geologii rezultaty. Po raz pierwszy zwrócono uwagę na znaczenie prac, kolekcji, nauczania dla historii polskiej nauki wybitnego alzackiego przyrodnika Jeana Hermanna. Przypomniane, a w niektórych przypadkach po raz pierwszy pokazane zostały prace Bernarda. Jednocześnie, choć dzisiaj może wydawać się to dziwne, z poszukiwań wyłania się obraz Pińczowa, prowincjonalnego przeciwieństwa dla Polski miasta, jako ważnego centrum nauki i wymiany naukowej końca osiemnastego wieku. Z zapomnianych, choć kiedyś opublikowanych prac oraz korespondencji Bernarda, jak i dokumentów związanych z gabinetem Hermanna, wyłania się także inny od lansowanego przez wielu historyków, obraz elit I Rzeczypospolitej. Najwyżsi dygnitarze odwiedzający kolekcję w Strasburgu, magnaci licznie przybywający, by uczestniczyć w doświadczeniach Bernarda, Wielopolscy i inni hojnie wspierający badania naukowe zarówno w Rzeczypospolitej, jak i na Zachodzie Europy wyraźnie odstają od stereotypu „ciemnego sarmaty” dbającego jedynie o prywatę. Warto także zauważyć, jak niewiele wiemy o samym Bernardzie, jednym z najważniejszych uczonych osiemnastowiecznej Europy i jego pobycie w naszym kraju. Nie znane są nawet daty jego urodzin i śmierci. Zapewne ze względu na oddalenie od Fran-

cji i burzliwy okres w jakim przyszło mu spędzać koniec życia, żadne z ważnych naukowych pism nie wydrukowało jego nekrologu. Zaprezentowane w artykule rezultaty stanowią jedynie pierwszy etap poszukiwań dotyczących Bernarda i roli, jaką odegrał dla historii polskich nauk przyrodniczych.

Praca naukowa finansowana ze środków budżetowych na naukę w latach 2010–2012 jako projekt badawczy nr 443/B/P01/2010/39.

LITERATURA

- ALEXANDROWICZ S.W. 1958 – Stary obryw w Tyńcu koło Krakowa, Biul. IG, 108: 5–12.
- ANONIM 1784 – Divers articles d'invention dans les arts & de decouvertes dans les sciences. Journal Encyclopédique, t. VII: 156–160.
- ANONIM (prawdopodobnie HERMANN) rękopis niedatowany – Liste de visiteurs du Cabinet Hermann. Archives Municipales de Strasbourg Fonds sur la Société d'Histoire naturelle de Strasbourg. 8Z 11/3 XIB.
- BERNIARD M. 1775 – Lettre écrite à M. Darcet, Docteur-régent de la Faculté de Médecine de Paris, Professeur de Chymie au Collège Royal. Observations sur la physique sur l'Histoire Naturelle et sur les Arts, T. VI Juillet 1775 à Paris: 410–411.
- BERNIARD M. 1776 – Extrait d'une lettre écrite à M. D. De Xiaz, au château de Mirow en Pologne, en date du 12 février 1776. Observations sur la physique sur l'Histoire Naturelle et sur les Arts, T. VII Juillet 1776 à Paris: 400–402.
- BERNIARD M. 1780a – A Monsieur l'abbé Mongez, Auteur du Journal de Physique, sur le verre et Acide phosphoriques. Observations sur la physique sur l'Histoire Naturelle et sur les Arts, T. XVI Juillet 1780 à Paris: 150–153.
- BERNIARD M. 1780b – Observations sur les mines de sel gemme de Wieliczka en Pologne. Journal de physique, de chimie, d'histoire naturelle et des arts, 16: 459–467.
- BERNIARD M. 1784–1786 – Listy do Hermanna. Rękopisy Biblioteki Uniwersyteckiej w Strasburgu, Sygnatura Ms 3757.
- CHAPTAL J.E. 1795 – Elements de Chymie. T. 3. Deterville, Paris.
- DASZKIEWICZ P. & TARKOWSKI R. 2007 – Francuskie opisy złoża i kopalni soli w Wieliczce z przełomu XVIII i XIX wieku. Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce, 25: 231–258.
- DASZKIEWICZ P. & TARKOWSKI R. 2009 – Pobyt i badania przyrodnicze Jeana-Etienne'a Guettarda w Rzeczypospolitej (1760–1762). Wraz z tłumaczeniem tekstu: Rozprawa o naturze ziem Polski i minerałach w nich zawartych. Kraków, Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, s. 192.
- ESTREICHER K. 1891 – Bibliografia Polska, część III, T. I, Wydanie Akademii Umiejętności, Kraków, s. 507.
- FAUJAS DE SAINT-FOND B. 1783 – Description des expériences de la machine aérostatique de MM. de Montgolfier: et de celles auxquelles cette découverte a donné lieu – Suivie de recherches sur la hauteur à laquelle est parvenu le ballon du Champ de Mars. Cuchet. Paris.
- JOBERT A. 1979 – Komisji Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794). Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk, Ossolineum.
- LESCURE J., BOUR R. & INEICH I. 2009 – Jean Hermann (1738–1800), Professeur d'histoire naturelle et Herpétologiste strasbourgeois. Bulletin de la Société Herpétologique de France, 13–131: 1–21.
- LEŚNODORSKI B. 1960 – Polscy Jakobini. Karta z dziejów insurekcji 1794 roku. Książka i Wiedza. Warszawa.
- METHERIE DE LA J.C. 1781 – Procédé pour retirer, au moyen du feu, l'air inflammable des métaux. L'Esprit des journaux français et étrangers. Octobre 1781 Tome X: 326–328.
- SIEMION I.Z. 1999 – Życiorysu Jana Jaśkiewicza epizod górniczy. Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki, 8 (2): 27–43.
- SIEMION I.Z. 2009 – O polskich osiemnastowiecznych próbach balonowych. Wiadomości Chemiczne, 63 (7–8): 707–717.
- ŚNIADECKI J. 1930 – Korespondencja Jana Śniadeckiego. Listy z Krakowa do druku przygotował Ludwik Kamykowski T.I.: 1780–1787. Kraków PAU.
- TARKOWSKI R., DASZKIEWICZ P. & PEZDA J. 2000 – Starania Jana Jaśkiewicza (1749–1809) o objęcie Katedry Historii Naturalnej i Chemii w Szkole Głównej Koronnej oraz jego rezygnacja z tego stanowiska – mało znane dokumenty historii nauk geologicznych. Prz. Geol., 58 (4): 318–323.
- WICKERSHEIMER E. 1921 – Note de Jean Hermann sur quelques cabinets parisiens de curiosités. Société des Sciences, Agriculture et Arts du Bas-Rhin, Strasbourg.
- ZWOLSKA H. 1997 – Towarzysze Szkoły Głównej Koronnej. Alma Mater, 5: 37–43.

Praca wpłynęła do redakcji 31.01.2012 r.

Po recenzji akceptowano do druku 13.06.2012 r.